

КУЛЬТУРА МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Зростання людської ролі закономірно зумовлює й вимагає виховання у майбутніх фахівців нових якостей, до яких відносять, зокрема, гармонійний розвиток соціального і природного в індивідуумі, гуманне ставлення до людей і природи, високу моральну й інформаційну культуру, толерантність, творче ставлення до життя тощо. Особливу увагу вчені звертають на створення нової філософії та нового характеру ділового спілкування, у світі положень Болонського процесу розглядаючи його як підґрунтя всієї навчально-виховної системи, оскільки воно пронизує й зв'язує в єдине ціле усі складові моделі майбутнього фахівця нинішнього століття як професіонала й особистості. Саме через це навчання професійного спілкування, формування комунікативної культури майбутніх фахівців і культури міжособистісних стосунків вважають ваговою складовою професійної підготовки.

Високий рівень соціальної й міжкультурної мобільності спонукає людей частіше й більше спілкуватися, що вимагає від них засвоєння моральних основ комунікативної культури, комунікації в системі “особистість – особистість”. На думку відомого німецького психолога У. Дік здатність до спілкування є вирішальним чинником кар’єрного зростання [6, с. 33], адже люди, які орієнтуються в етикеті й стилі, живуть, маючи активний запас правил поведінки. З ними легко контактувати, тому що вони без проблем вирішують складні ситуації, у тому числі в професійній сфері.

Будь-яка особистість розглядається в її взаємозв’язку з іншими представниками певної соціальної групи, до якої вона належить. Саме в людських стосунках виявляється глибинний зміст людського “Я” і неповторними барвами “вплітається в канву об’єктивних суспільних відносин, дозволяючи виділити особливий їх рівень – міжособистісні стосунки, які ґрунтуються на основі певних чуттів людини, що виникають у неї з приводу іншої людини, її поведінки, діяльності, позиції в суспільстві” [30, с. 46]. Оскільки людські стосунки складають основу

професійної діяльності працівників сфери обслуговування, то їх вивчення має практичну значущість для учнів, молодих працівників і фахівців сфери обслуговування з чималим досвідом роботи.

Розвитку теорії взаємовідносин присвячені численні наукові дослідження, в яких означена проблема розглядається з різних точок зору. Фундаментальне значення у цьому сенсі мають праці Б. Ананьєва, В. Бехтерева, М. Денісової, М. Касаткіна, О. Лазурського, В. М'ясищева, М. Фігуріна, М. Щелованова, в яких висвітлені загальна характеристика, структура і функції міжособистісних стосунків. Л. Божович, Ш. Ганелін, Є. Зейлігер, О. Леонтьєв, Н. Морозова, Л. Славіна розглядають проблеми, пов'язані з питаннями взаємин у навчальній діяльності. Класифікація міжособистісних стосунків є предметом вивчення М. Обозова, Р. Грановської та ін. Взаємозв'язки соціальних стосунків із спілкуванням досліджували О. Бодальов, Н. Богомолова, Р. Гительмахер, К. Дубовська, Г. Дьяконов. Питанням міжособистісної взаємодії в педагогічному процесі присвячені праці І. Беха, В. Гриньової, А. Грись, В. Галузинського, Г. Дегтярьової, М. Євтуха, І. Зязюна, С. Карпенчук, І. Кравченко, В. Король, О. Кубрак, Г. Микитюк, М. Ратко, Т. Ротерс, І. Табачек, Т. Черкашиної. Окремі концептуальні положення щодо розвитку моральних якостей особистості й культури міжособистісних стосунків розроблені в наукових розвідках Ю. Азарова, А. Алексюка, О. Біди, І. Вахоцької, І. Гапійчук, Є. Головахи, В. Кременя, А. Кузьмінського, І. Підласого, Г. Шевченко.

Останнім часом звертають на себе увагу дослідженнях українських учених, в яких розкриваються окремі аспекти проблеми, а саме: формування культури взаємин (М. Євтух, Т. Черкашина [7]); взаємозв'язок культури й моралі в педагогічному процесі, сукупність відносин особистості й суспільства як сфера морального регулювання (Г. Васянович [3]); вплив особистісно-комунікативної компетентності на взаємостосунки людей; інтерактивний процес як цілеспрямована взаємодія і взаємовплив учасників педагогічного процесу (Г. Дегтярьова [5]); аналіз взаємин між викладачами і студентами у навчально-

виховному процесі технікуму та міжособистісної взаємодії вчителя із старшокласниками (З. Ковальчук [10]); вивчення особливостей формування міжособистісних відносин курсантів (Г. Топольницька, І. Попович [33; 28]); розвиток міжособистісних стосунків як умови запобігання конфліктів у педагогічному процесі (В. Кушнірюк [13]); оптимізація міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності (Н. Мирончук [23]).

Зокрема Г. Васянович відзначає, що життя особистості невіддільне від моральних вимог суспільства, як і перспектива розвитку суспільства нерозривно пов'язана з активністю людей. Тому моральна регуляція відносин особистості й суспільства є ніби внутрішнім моментом розвитку цих відносин, що вагомо впливає на діяльність особистості й суспільства. [3, с. 10]. Учений акцентує увагу на тому, що мораль у культурі є “зрізом” і аспектом усього суспільного існування людства. І надзвичайно важливу роль тут відіграє спілкування [3, с. 14]. Система суспільних стосунків, у яку включена кожна людина з моменту свого народження й до смерті, формує її суб'єктивні ставлення до всіх явищ дійсності. Ця система ставлень людини до навколишнього світу й до самої себе є найбільш специфічною характеристикою особистості, більш специфічною за ряд інших її компонентів, таких, як характер, темперамент, здібності. М. Воліцкий підкреслює, що категорія особистості, розуміння її життєвого шляху, особливостей самооцінних ставлень дає можливість зрозуміти те, чому і як вона вибудовує певні міжособистісні стосунки, чи є самодостатньою у творенні себе і світу довкола неї, у який спосіб здатна протистояти соціальному тиску ззовні тощо [25, с. 198].

Засновником психологічної теорії ставлень справедливо вважають Володимира Миколайовича Мясищева, який розвинув ідеї О. Лазурського про класифікацію особистостей за типами їхнього ставлення до навколишньої дійсності. Учений сформулював одне з провідних принципових положень теорії особистості у психології про те, що ставлення особистості – її потреби, інтереси, схильності – є не продуктом якихось абстрактних історичних умов, а перш за все

результатом того, як вдається людині взаємодіяти з цілком конкретним для неї середовищем, і наскільки це середовище дає простір для прояву й розвитку її індивідуальності – і в предметній діяльності, і при взаємодії з іншими людьми В. Мясищев визначав ставлення людини як “свідомий вибірковий, заснований на досвіді, психологічний зв’язок її з різними сторонами об’єктивної дійсності, що виявляється в її діях, реакціях, переживаннях. Вони утворюються і формуються у процесах діяльності” [24, с. 48]. Найважливішими видами ставлень учений вважав потреби, мотиви, емоційні ставлення (приязність, неприязність, любов, ворожнеча, симпатія, антипатія), інтереси, оцінки, переконання. Домінуючим серед них, що підпорядковує собі інші й визначає життєвий шлях людини, є спрямованість особистості. Найвищий ступінь розвитку особистості та її ставлень визначається рівнем свідомого ставлення до навколишнього світу й самосвідомістю як свідомим ставленням до себе. Головним і визначальним для особистості є її ставлення до людей, що водночас виступають як взаємовідносини, або міжособистісні стосунки.

Як найвищу цінність, заради якої розвивається суспільство, трактує людину гуманістична психологія. За теорією самоактуалізації А. Маслоу всі самоактуалізовані люди мають загальні характерні риси: самоповага і пошана до інших; доброзичливість і терпимість; інтерес до навколишнього світу; прагнення розібратися в собі тощо. Г. Олпорт розглядав онтогенез людини у нерозривності її суспільних зв’язків і на цій підставі експериментально вивчав ієрархію культурних цінностей, на які орієнтуються різні типи людей. Згідно з концепцією логотерапії В. Франкла, рушійною силою людської поведінки є прагнення знайти і реалізувати сенс життя. Роль сенсу виконують цінності – смислові універсалії, які узагальнюють досвід людства. К. Роджерс вважав фундаментальним компонентом структури особистості “Я–концепцію”, що формується в процесі взаємодії суб’єкта з соціальним оточенням і є інтегральним механізмом саморегуляції його (суб’єкта) поведінки. Теорія Роджерса акцентує увагу на важливості людської потреби позитивної уваги з боку себе й інших для

самоактуалізації особистості. А розвиток особистості багато в чому детермінується ставленням значущих для неї людей.

Окреслені концепції стверджують, що особистістю людина стає у процесі діяльності та спілкування з іншими людьми, завдяки чому засвоюється соціальний досвід і твориться власний на індивідуальному рівні. Навчаючись порівнювати себе з іншими людьми, вона виокремлює і творить своє Я.

На думку А. Маслоу психологічно доладними вважаються міжособистісні відносини, які викликають в учасників почуття приналежності, переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою, зміцнюють її самоповагу, а в кінцевому рахунку уможливають самоактуалізацію. Позитивний вплив на міжособистісні стосунки справляє базове задоволення потреб, яке водночас сприяє особистісному зростанню людини, допомагає стати їй добрим громадянином, патріотом своєї країни. Адже індивід задовольняє базові потреби, спираючись переважно на інших людей [18].

У цьому контексті доречно звернутися до праць А. Макаренка, який вважав виховання людини в колективі наріжним каменем її особистісного становлення. За його словами, будь-який колектив має нести в собі мажорний настрій, дуже спокійний і міцний на вигляд, який проявляється, перш за все, у внутрішньому спокої, впевненості в своїх силах і в майбутньому, і виражається у постійній бадьорості, готовності до дії, однак не до дії швидкого бігу й метушні, а до спокійного, енергійного і водночас економного руху. На переконання педагога, це можливо лише в умовах добре спрацьованого колективу, який часто вправляється у виконанні різноманітних завдань, але не натопом, а організовано, з точним розподіленням функцій окремих осіб, з точно означеною й обов'язковою їхньою відповідальністю.

У загальному тоні спільної діяльності, підкреслює А. Макаренко, завжди повинно проглядатися, що окремі вихованці й колектив у цілому відчувають свою гідність трудящих людей виробничого колективу. «Гідність виражається, з одного боку, стриманою ввічливістю до людини незнайомої, привітною готовністю бути

хазяїном, якщо стороння особа прийшла у справах, і в такій самій готовності чинити опір, якщо ця особа, не поважаючи колектив, порушує його інтереси. Наявність такої гідності передбачає уміння орієнтуватися швидко стосовно окремих осіб і явищ” [17, с. 316-317]. Отже, згідно з методикою організації виховного процесу А. Макаренка, треба виховувати у молоді здібність орієнтації в навколишньому середовищі, звичку відчувати, що відбувається навколо, розпізнавати й визначати своє ставлення до незнайомої людини, її дій і намірів та швидко встановлювати таку лінію поведінки, яка найбільш відповідала б інтересам колективу, зокрема виробничого. Таким чином, не вживаючи терміну “культура взаємин”, А. Макаренко фактично окреслює його основні характеристики.

У науковій літературі міжособистісні стосунки тлумачать як: безпосередні зв’язки й відносини, що складаються в реальному житті між живими індивідами, що мислять і відчують. Інакшими словами – це емпіричні стосунки реальних людей у їхньому реальному спілкуванні [3, с. 195]; специфічний вид ставлення людини до людини, який надає можливість безпосереднього (чи опосередкованого технічними засобами) одночасного чи відтермінованого особистісного ставлення у відповідь [11, с. 37]; психологічні стосунки, що ґрунтуються на взаємній готовності суб’єктів до певного типу неформальної взаємодії й спілкування, супроводжуються почуттям симпатії – антипатії та можуть бути оціночними й дієвими, тобто реалізуватися у взаємодії [16, с. 71–72]. Людські відносини передбачають зв’язок як мінімум між двома індивідами, а їх характер узалежнюється характером і психологічними особливостями учасників. Водночас стосунки, у яких реалізується суб’єктивний психологічний чинник, накладають своєрідний відбиток на певну соціальну ситуацію.

Міжособистісні стосунки розглядаються також як сукупність взаємодій між індивідами, що складають суспільну ієрархічну драбину [19]. Структура їх може бути вертикальною (наприклад, викладач – учень, керівник – підлеглий), або горизонтальною (при рівному статусі учасників взаємодії). Вони переважно ґрунтуються на зв’язках між членами суспільства завдяки різним видам спілкування:

візуальному (або невербальним зв'язкам, наприклад, зовнішній вигляд, рухи тіла, жести тощо), лінгвістичному (усне мовлення), афективному, а також мовам, побудованим в результаті розвитку складних суспільств (економічних, політичних тощо). Ця категорія є фундаментальною для індивідуального інтелектуального розвитку, оскільки завдяки міжособистісним відносинам утворюються як малі й прості суспільства (такі як село), так і великі й складні (як мегалополіс).

Психологічний словник [20, с.198] визначає міжособистісні стосунки як зв'язки між людьми, що суб'єктивно переживаються і об'єктивно виявляються в характері й способах міжособистісної взаємодії, тобто взаємних впливів людей один на одного в процесі їхньої спільної діяльності та спілкування. Це система установок, орієнтації й очікувань членів групи стосовно один одного, що визначаються змістом, організацією спільної діяльності, а також цінностями, на яких ґрунтується спілкування.

Як бачимо з наведених тлумачень, міжособистісні стосунки, взаємодія не мисляться без спілкування, отже формування культури міжособистісних стосунків неможливе без формування комунікативної культури особистості, зокрема майбутніх фахівців сфери “людина – людина”, до яких належать працівники підприємств обслуговування населення.

У цьому зв'язку В. Горяніна зауважує, що в сучасній психології спілкування часто розглядається як синонім поняття взаємодія, яким користуються для характеристики усього розмаїття природних і соціальних явищ. Взаємодія ж як процес безпосередньої чи опосередкованої дії суб'єктів один на одного породжує їхню взаємозумовленість. Тобто змістом будь-якої взаємодії є зв'язок, обмін (діями, предметами, інформацією тощо) і взаємний вплив. Таким чином, міжособистісна взаємодія – це реально функціонуючий зв'язок свідомих і активно цілеспрямованих суб'єктів, що характеризується їхньою взаємною залежністю [4, с. 21]. Складовими поняття “міжособистісної взаємодії”, за В. Горяніною, є поняття “взаєморозуміння”, “взаємодопомога”, “співпереживання”, “взаємовплив”.

У працях М. Обозова [26] поряд з поняттям “взаємодії” також розглядається ряд понять, що характеризують і розкривають його смисл:

- “взаємовідносини”, які можуть бути конструктивними або неконструктивними залежно від задоволення сторін;
- “взаємодопомога” як сприяння людей один одному;
- “взаєморозуміння” свідчить про узгодженість і злагоду між людьми.

Кожне з цих понять вказує на афективну (емоційну), гностичну (когнітивну, інформаційну), поведінкову (практичну, регулятивну) складові реальної взаємодії людей. Перша (емоційна) відображає емоційні стани, що виникають у людей в процесі взаємодії. Друга – когнітивна – включає усі психічні процеси, пов’язані з пізнанням навколишньої дійсності й самого себе: відчуття, сприймання, пам’ять, мислення, уяву). Поведінкова складова характеризує зовнішні прояви взаємодії: результати діяльності, вчинки, міміку, жести, мовлення. Отже, М. Обозов вважає взаємовідносини складовою взаємодії, яка завдяки взаєморозумінню і через взаємодопомогу забезпечує її результат. Конструктивність чи неконструктивність останнього залежить від ступеню досягнення між партнерами злагоди й узгодженості в процесі взаємодії. Учений вважає, що таке виокремлення складових міжособистісної взаємодії дозволяє глибше проникнути в природу й механізми багатьох соціально-психологічних феноменів: спілкування, сприймання й розуміння людини людиною, сумісності й спрацьованості, емпатії, міжособистісних стосунків.

Цікавою, на наш погляд, є думка спеціалістів Центру психоаналізу Ю. Варри, відповідно до якої будь-які міжперсональні стосунки складаються з когнітивного, афективного й конативного елементів. Перший елемент є понятійним і передбачає сприймання і розуміння об’єкту. Другий – емоційний – характеризує переживання відносно взаємозв’язку з об’єктом. При цьому емоційна складова залежно від ситуації може рухатися у двох напрямках: у бік зближення або навпаки. Не виключається також індиферентне, тобто байдуже ставлення, а інколи можна говорити про його суперечливість, чи амбівалентність. Конативний (або поведінковий) елемент міжособистісних стосунків конструює поведінку людини. У

випадку, коли між індивідами виникає симпатія, дії спрямовуються на побудову конструктивного діалогу, надання взаємодопомоги. У разі ж виникнення антипатії спілкування між ними вкрай утруднюється, що виражається в певних діях, відповідно до соціокультурних норм середовища [21].

Як систему установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів й інших диспозицій членів групи відносно своїх колег, за допомогою яких люди сприймають і оцінюють один одного, трактує міжособистісні стосунки В. Балцевіч [2]. Ці диспозиції опосередковуються змістом, цілями, цінностями й організацією спільної діяльності та є основою формування соціально-психологічного клімату в колективі. У цьому контексті виділяють кілька типів взаємовідносин: *емоційно-безпосередні* характерні для так званої дифузної малої групи, або групи низького рівня розвитку; у колективі як високорозвиненій групі міжособистісні стосунки мають переважно *опосередкований* характер, зумовлений змістом і цілями спільної діяльності.

Характеристики міжособистісних стосунків пов'язані з їх емоційно-оцінним компонентом і статусно-рольовими відмінностями їх учасників. З точки зору вираження емоційно-оцінної складової розрізняють ділові або функціональні стосунки малознайомих людей, в яких емоційний аспект представлений порівняно слабо, і стосунки експресивні, емоційний бік яких значною мірою впливає на їх стан і розвиток, що властиве перш за все стосункам симпатії, дружби, кохання. Щодо рольових відмінностей, положення індивіда в контексті міжособистісних стосунків зумовлюється перш за все його індивідуально-психологічними якостями, а не формально визначеними обов'язками і функціями.

Найважливішою специфічною особливістю міжособистісних стосунків, за твердженням Г. Андрєєвої, є їх емоційна основа, що означає їх виникнення й розвиток на ґрунті певних почуттів людей стосовно один одного [1, с. 63]. Емоції є засобом вираження стану індивідуальності, тому, вони за своєю природою комунікативні (І. Зязюн). Аналіз ролі емоцій у процесах міжособистісних відносин, здійснений рядом зарубіжних учених (Р. Бак, В. Гейлін, П. Елсуорт, Дж. Зінгер,

Р. Кліннерт та ін.) дозволив зробити висновок про те, що емоційна компетентність особистості взаємозалежна і взаємозумовлена її соціальною компетентністю. Пошук людиною емоційної інформації від значущих об'єктів її уваги та використання цієї інформації для осмислення власних життєвих позицій відображається поняттям “соціальної референтності”. Згідно з останнім емоція визнається результатом оцінки людьми свого оточення [29, с. 213]. Емоційна основа міжособистісних стосунків включає усі три види емоційних проявів особистості – афекти, емоції й почуття.

Незважаючи на те, що набір почуттів може бути безмежним, Г. Андреева пропонує їх звести у дві великі групи: кон'юнктивні та диз'юнктивні почуття. До першої групи належать почуття, що зближують і об'єднують людей. У випадку таких стосунків інша сторона виступає як бажаний об'єкт, відносно якого демонструється готовність до співробітництва, спільних дій тощо. Диз'юнктивні ж почуття навпаки, роз'єднують людей, коли інша сторона виступає як неприйнятний, навіть фрустраційний об'єкт, відносно якого не виникає бажання співпраці.

А. Маслоу розподіляв міжособистісні стосунки на буттєві й дефіцитарні. Причому перший вид учений вважав зрілими відносинами, які передбачали безкорисну турботу про людину, свободу від влади й грошей. Особистість не повинна прагнути схвалення, мати меркантильні цілі у таких взаєминах. На думку Маслоу, такі стосунки можуть бути з духовно бідною людиною і тривати все життя.

Дефіцитарні стосунки вважалися незрілими, тому що їх прагнуть люди, яким постійно притаманне відчуття дефіциту певних потреб (згадаємо піраміду Маслоу). Причому до дефіциту він також відносить і самоактуалізацію [22].

О. Кронік і К. Кронік, класифікуючи міжособистісні стосунки, виділяють полярні шкали а) за якістю стосунків: позитивні – негативні; б) за їх напрямом: знизу – зверху; в) за ступенем зближення: близькі – далекі відносини [12]. Дещо спрощений, на наш погляд, варіант полярних шкал пропонує В. Стомін,

обмежуючись симпатією – антипатією, повагою – неповагою і близькістю – віддаленістю у стосунках.

М. Обозов пропонує таку ієрархічну систему міжособистісних стосунків: відносини знайомства; приятелювання; товариські; дружні; любовні відносини; подружні; родинні відносини. Стосунки усіх названих рівнів можна поділити на конструктивні й деструктивні, враховуючи ступінь взаємодопомоги й взаєморозуміння в кожній конкретній групі.

Американський психолог Уільям К. Шутц у 1958 р. запропонував теорію міжособистісних стосунків і психологічної сумісності під назвою “Фундаментальна орієнтація міжособистісних стосунків” [34]. Згідно з нею для пояснення більшості ситуацій людської взаємодії вважаються достатніми три чинника, що відповідають трьом міжособистісним потребам кожного індивіда: включення, контроль і афектація.

Включення (Inclusion) – це певне вибудовування стосунків з людиною. У людей гармонійних потреба включення реалізується швидко і без ускладнень. Вони без зайвих зусиль знайомляться з новими людьми, підтримують розмову, докладаються до спільної діяльності тощо. Це конструктивний тип. До деструктивних належать псевдоінтравертований і псевдоекстравертований типи. Проблема перших у тому, що вони не знають, як підійти до незнайомця, заговорити ним, підтримати стосунки, а другі надто зациклені на власній персоні.

Контроль (Control) передбачає спостереження за перебігом взаємодії, спілкування. Конструктивним є демократичний спосіб спілкування, а до деструктивних належать авторитарний (ригідний) і спосіб відмови.

Афектація (Affection) – це, перш за все, потреба в любові й прихильності. Конструктивним способом соціальної поведінки вважається такий, коли вступають у близькі стосунки з тими людьми, з якими цікаво. Деструктивні стилі характеризуються антиособистісною поведінкою, коли виникає побоювання особистих відносин, або зверхособистісною – намаганням побудувати близькі стосунки з будь-ким, хто зустрінеться.

Цікавим й досить актуальним для сьогодення нам видається погляд на міжособистісні взаємини К. Юнга. За його версією останні можна поділити на чотири групи:

1. *Відносини партнерства*, доповнення (комплементарні) є гармонійними, оскільки дозволяють учасникам “добирати” те, чого їм бракує, але без маніпуляцій. Тобто, такі відносини спрямовані на взаємозбагачення людей, які беруть у них участь.

2. *Відносини подібності* передбачають кількісну і якісну схожість у взаєминах. Вони також вважаються гармонійними, або конструктивними і ґрунтуються на тому, що людям властиві певні риси, подібні до інших людей (кількісна подібність), а може бути одна подібна риса, але виражена досить сильно (якісна подібність).

3. *Відносини протилежності* є деструктивними, оскільки тримаються на неподібності партнерів і характеризуються високим рівнем напруженості, що призводить до асиметричності взаємин, а часто й до їх розриву.

4. *Ділові відносини* належать до змішаної групи. Вони можуть бути рівними, спокійними, скріпленими певною угодою. Такі стосунки можуть бути гармонійними, якщо відбуваються між людьми, об'єднаними спільною діяльністю. Але К. Юнг вважає, що в таких стосунках не може бути справжнього взаєморозуміння [22].

Тобто, К. Юнг здійснює класифікацію типів взаємин за конструктивністю, спираючись на їх спрямованість стосовно учасників: або це взаємозбагачення, або кількісно-якісний розвиток подібностей, або навпаки. Окрема група ділових відносин спрямовується на досягнення результату спільної діяльності. На нашу думку, вона поєднує в собі характеристики усіх трьох попередніх груп, а конструктивність ділових стосунків залежить від домінуючих характеристик.

Як зауважує В. Лабунська, для означення міжособистісних стосунків користуються терміном “взаємини”. Це має на меті підкреслити, що міжособистісні стосунки (або взаємини) є результатом взаємного сприйняття,

пізнання, впливу, оцінки, тобто “певним ідеальним продуктом взаємних зусиль”. Дослідниця вивчала праці ряду зарубіжних учених щодо ролі невербальної експресивної поведінки в передачі якості інтерперсональних відносин і з’ясувала, що спектр таких взаємин відповідає трьом видам: рівність, підпорядкування, перевага; і включає дружні, ворожі, підпорядковані, домінантні, щирі, нещирі, емпатичні, відчужені тощо стосунки. Крім того, В. Лабунська дійшла висновку про те, що невербальні інтеракції є індикатором усіх видів взаємовідносин. Особливо наочно, підкреслює вона, у них проявляються ворожі, домінантні стосунки, нещирість, прагнення виділитися. Дослідниця підкреслює, що певне сполучення експресивних елементів у структурі поведінки партнерів надає їхнім стосункам зовнішній обрис. Таким чином в цілому особливості експресивної невербальної поведінки займають більш значущу позицію в ситуації розпізнання взаємин партнерів, ніж навіть їхня мовленнєва поведінка.

У цьому зв’язку В. Лабунська пропонує розглядати сукупність взаємин суб’єкта в просторі трьох координат, кожна з яких має позитивний і негативний полюси. У ці координати вписуються три групи міжособистісних стосунків, які передаються за допомогою невербальних інтеракцій:

- ступінь афіліації (тяжіння, любов — відштовхування, ненависть);
- домінування — підпорядкування;
- включеність — “відсутність” [14, с. 192-203].

Отже, ступінь афіліації може виявлятися у партнерів як на однаковому, так і на різних рівнях. При низькому рівні афіліації з обох боків, як правило, виникають проблеми щодо встановлення, а тим більше, розвитку взаємин. Високий — майже завжди призводить до конфліктів у стосунках. Оптимальним вважається різний ступінь афіліації у партнерів.

Афіліація (англ. *affiliate* — приєднувати) — це соціальний мотив, що спонукає до людей взаємодії на основі взаємно привабливих дружніх стосунків і прихильності, які приносять їм задоволення і взаємне збагачення [15, с. 19]. Метою афіліації є утворення взаємних довірливих зв’язків, коли кожен партнер,

якщо й не любить іншого, то ставиться до нього прихильно, приймає його, дружньо підтримує, симпатизує йому. Звичайно, неможливо любити усіх своїх ділових партнерів для встановлення з ними гарних стосунків, але кожен з них потребує поваги. Адже встановити й зберегти відносини можна лише за умов поважного ставлення до іншої людини, тому що повага еквівалентна здатності дати зрозуміти партнерові, що його вважають всебічно розвинутим і гідним уваги, і що співпраці з ним надають великого значення. Погоджуємось з висловом Г. Дегтярьової про те, що успіх взаємодії, спілкування досягається не лише через взаєморозуміння, а й завдяки позитивному емоційному ставленню один до одного. Здатність людини до емпатії, уяви, як її сприймає партнер, і відповідно інтерпретувати ситуацію й конструювати власні дії дослідниця вважає однією з ключових особливостей міжособистісної взаємодії [5, с. 147]. Саме ці положення слід враховувати при побудові міжособистісних стосунків, спрямованих на результативну співпрацю.

Стосунки другої групи – “домінування — підпорядкування” – передбачають, що один з партнерів бере ініціативу в свої руки, а інші підпорядковуються йому. У цьому випадку важливо вміти відчувати іншого, радіти за нього, жити його радощами й печалями, облишати свій егоцентризм тощо (О. Ухтомський).

Про зацікавленість людини певними взаєминами свідчить ступінь її включеності у стосунки. Це може бути глибокий інтерес до партнера, його особистості, спільної діяльності з ним тощо, або – навпаки. Тут потрібно відрізнити низьку зацікавленість взаєминами від байдужості. Якщо хоча б одна сторона зацікавлена у взаєминах, вона може за допомогою афіліації й домінування змінити полюс включеності партнера у дані стосунки.

Як бачимо, різноманітність видів взаємин зумовлює проблему критеріїв їх класифікації, на основі яких можливе порівняння різних відносин у системі людських взаємин, їх виміри, аналіз змін і виокремлення різних видів стосунків. Сучасна наука пропонує численні параметри класифікації взаємовідносин, але

більшість учених виділяють такі:

- знак взаємин, його “валентність”, спрямованість. Цей параметр розподіляє стосунки на негативні й позитивні, амбівалентні й нульові; за спрямуванням – стосунок до себе й до іншого;
- модальність розкиває конкретну змістову, якісну грань відносин;
- інтенсивність взаємин – кількісний параметр, який характеризує силу їх прояву;
- ступінь усвідомлення і зрілості відносин;
- диференційованість, тобто “велика кількість відтінків” або розмаїття взаємин (наприклад, “сьогодні ти мені подобаєшся більше, ніж вчора тощо”);
- ступінь взаємності стосунків;
- ступінь їх глибини (згадаємо ієрархію М. Обозова, у кожної сторони може бути своя глибина розуміння стосунків);
- ступінь стійкості стосунків;
- ступінь активності стосунків;
- ступінь визначеності відносин;
- ступінь типовості, стереотипності відносин (наприклад, “як у всіх”, або “як подружжя” тощо);
- ступінь етичності відносин (відповідність взаємин прийнятним в суспільстві нормам; етичні взаємини з партнером – це передусім гуманні взаємини);
- ступінь конгруентності (конгруентна людина – це та, що живе в мирі й злагоді з самою собою і щира з собою). Рівень конгруентності показує відповідність зовнішнього виразу внутрішньому змістові;
- ступінь емоційності;
- стильовий бік відносин (в ситуації міжособистісної взаємодії кожен обирає свій стиль відносин, що характеризується ступенем самоконтролю, самообмеження, а також ступенем самоактуалізації у відносинах) [14, с. 192-203].

Усі викладені характеристики взаємин В. Лабунська пропонує вважати критеріями аналізу проксеміко-кінесичних компонентів структури міжособистісних стосунків. Крім цього дослідниця вважає за необхідне враховувати параметри, виокремлені В. М'ясищевим, які також стосуються системи взаємин і описують її з боку взаємозв'язків між ієрархічно організованими окремими рівнями відносин. Це домінантність і цілісність взаємин. Перший з цих параметрів свідчить про існування домінуючих відносин, які визначають спрямованість особистості, а другий – про внутрішню зв'язність взаємин, яка характеризується гармонійністю або конфліктністю, суперечливістю.

Отже, застосування усіх зазначених параметрів до аналізу невербальної й експресивної поведінки дозволить отримати повне уявлення про систему стосунків особистості та її складові.

Сукупність розсудливості, бадьорості й обачності, які вкладає індивід у свою поведінку, а також здатність завойовувати, мотивувати й налаштовувати людей завдяки власній поведінці У. Дік називає “інтелектом стосунків”. Іншими словами, “інтелект стосунків” – це талант спілкування з людьми, який забезпечує стратегічну перевагу й допомагає впоратися з конкурентами, перетворити ділових партнерів у друзів і союзників та завоювати активну підтримку з їхнього боку.

Будь-яке професійне життя відбувається у колі інших людей, від бажання яких співпрацювати разом і здатностей це робити залежить результат спільної праці. Тобто, професійне життя й діяльність заповнені стосунками з оточуючими людьми. Якщо фахівець хоче бути незалежним від зовнішніх впливів у досягненні професійної мети, то має вибудувати якомога більше позитивних відносин. За твердженням У. Дік [6, с. 37, 39], робота приносить найбільше задоволення, коли пов'язана з позитивними контактами й стосунками, особливо в жорсткому конкурентному середовищі.

Людей, яким властивий “інтелект стосунків”, на думку У. Дік, можна розпізнати за певними способами поведінки. Наприклад: вони знають, як підійти до людей, легко зав'язують контакти і “завойовують” інших, ведуть цікаві бесіди,

не бояться почати розмову з незнайомими людьми і вміють її підтримати. Крім того, такі люди вельми зацікавлені у відносинах з іншими й спілкуються з ними обережно й уважно. Вони емпатичні, швидко розуміють співбесідника, можуть уявити себе в його ситуації й легко інтерпретують мову рухів його тіла. Емпатичність дозволяє їм емоційно впливати на інших, мотивувати їх, підвищити їхнє почуття власної гідності [6, с. 41]. Люди з притаманним їм “інтелектом стосунків” активно впливають на відносини, зокрема сприяючи вирішенню конфліктів, відчують, що можна виграти від стосунків, з якими людьми їм корисно спілкуватися, а з якими – ні, і в стані управляти цим так, що за певної ситуації можуть перервати контакт.

Отже, стосунки людини з об’єктивним світом реалізується у спілкуванні. Г. Андреева підкреслює, що в реальному спілкуванні виявляються не тільки емоційні приязність чи неприязність людей один до одного як показник їхніх міжособистісних стосунків, але втілюються й суспільні, або безособові за своєю природою, стосунки. Тобто розмаїтість взаємовідносин людини не охоплюється лише міжособистісним контактом. Місце людини за рамками міжособистісних зв’язків, у ширшій соціальній системі, визначається не очікуваннями індивідів, що з нею взаємодіють, а потребує певної побудови системи її зв’язків. Цей процес також може реалізуватися лише у спілкуванні. Таким чином, без спілкування просто не мислиться людське суспільство. Саме спілкування є способом консолідації індивідів і водночас способом їхнього розвитку. Звідси, на думку Г. Андреевої, й впливає існування спілкування одночасно як реальності суспільних, так і міжособистісних стосунків [1, с. 65]. Слід зауважити, що суспільні стосунки (безособистісні) проявляються у спілкуванні людей не як особистостей, а як представників соціальних класів (наприклад стосунки роботодавця й працівника), економічних структур (наприклад продавець і покупець), ієрархічних формальних організацій тощо.

Міжособистісні стосунки будуються на основі ділових і емоційних оцінок людей стосовно один одного. Характер міжособистісних стосунків визначається

міжособистісною взаємодією, яка передбачає сумісність характерів і спрацьованість партнерів. Сумісність як задоволення партнерів один одним і спрацьованість, що проявляється в успішності виконання спільних завдань, свідчать про наявність реального міжособистісного контакту. Він вважається проміжною формою взаємодії, через яку вона може або не може перейти у спілкування. У контексті міжособистісної взаємодії спілкування розглядається як процес становлення й розвитку контактів між людьми, зумовлений їхньою потребою спільної діяльності [4, с. 22]. Згідно з цим визначенням спілкування передбачає: обмін інформацією між суб'єктами діяльності, співпрацівниками в групах і організаціях, а також між групами; вироблення спільної стратегії діяльності, до якої включені суб'єкти спілкування; сприйняття й розуміння людьми один одного в процесі вирішення спільних завдань.

Питання вивчення ефектів взаємного впливу індивідів у процесі спільної діяльності в соціальних структурах різної складності, розподілу усередині групи певних ролей, психологічної сумісності учасників і способів управління нею знаходяться у сфері інтересів психології міжособистісних стосунків. Натомість соціальний феномен культури міжособистісних стосунків поєднує в собі гуманістичну мораль й етикет. Це різновид спілкування й поведінки, який завдяки морально-етичним принципам поваги, чемності, тактовності, гідності, шляхетності й відповідальності гармонізує людські стосунки у будь-якій соціальній площині. Високу культуру спілкування демонструє комунікативно компетентна людина, яка успішно застосовує арсенал морально-етичних норм і правил, вдало визначає характер людини, з якою спілкується [31, с. 12]. З огляду на це комунікативну компетентність розуміють як досвідчене володіння мовою на вербальному й невербальному рівнях, здатність соціально прийнятно спілкуватися, що передбачає дотримання певних морально-етичних норм і врахування психологічних особливостей співрозмовника.

Культуру міжособистісних стосунків відносять до галузі сучасної етики, яка досліджує різноманітні морально-етичні системи минулого і сьогодення,

намагаючись віднайти моделі поведінки і спілкування, і спрямована на сприяння гармонізації стосунків між людьми у будь-якій сфері суспільного життя. Вона розглядає морально-етичні механізми боротьби із проявами агресії та брутальності, які спроможні долати людський егоїзм, ушляхетнювати людину, сприяти її комунікативному вдосконаленню. До цих механізмів належать моральні чесноти людини, норми суспільної моралі, правила етикету, морально-етичні надбання комунікативної культури.

У контексті праксеології культура міжособистісних стосунків вивчає мораль з точки зору її реалізації. У цьому зв'язку акцентується увага на певній системі морально-етичних цінностей, яка включає морально-етичні принципи, правила поведінки і спілкування, поведінкові та комунікативні взірці, на які орієнтуються люди в процесі соціальної взаємодії. Тобто, культура міжособистісних стосунків, використовуючи концептуальний доробок і категоріальний апарат етики, наповнює їх конкретним соціально-історичним змістом. Таким чином, можемо говорити про практичну етику, основою якої є не стільки ідея доброчесності, скільки уявлення про належну поведінку.

Отже, невід'ємними елементами культури міжособистісних взаємин є гуманістична мораль та основні елементи сучасного етикету – культура манер, культура вербального й невербального спілкування, комунікативна компетентність тощо. Вона знаходить своє відображення зокрема у професійних сферах діяльності.

Як уже згадувалося, структура міжособистісних стосунків є багатоелементним утворенням, кожна складова якого домінує залежно від типу відносин. Зокрема у професійному спілкуванні таким домінуючим компонентом буде поведінковий (регулятивний), у неофіційному спілкуванні – емоційний, але основою взаєморозуміння партнерів в усіх випадках все ж вважається когнітивний. Адже будь-яка взаємодія пов'язана із спілкуванням і обов'язково передбачає обмін знаннями, думками, інтересами й ціннісними орієнтаціями.

При спілкуванні також важливо звертати увагу на роль особистості у цьому процесі (Х. Гейвін). З погляду когнітивної психології контекст і роль активізують знання слухача і вказують на взаємодію партнерів по спілкуванню. Вона також окреслює кілька загальних принципів, яких дотримуються люди під час розмов: *принцип кількості*, за яким слід видавати такий обсяг інформації, який був би доступним для слухача і дозволив йому її переробити; *принцип якості* означає, що той, хто говорить (комунікатор) має бути водночас інформативним і правдивим; *принцип зв'язаності* вказує на те, що комунікатор повинен використовувати тільки значущу інформацію; *принцип стилю* закликає комунікатора ясно викладати свої думки. Дотримання названих принципів у процесі спілкування дозволяє не тільки підтримувати, а й зміцнювати контакт, що виник, розвивати його, успішно виконуючи спільну діяльність. Це також свідчитиме про певний рівень культури взаємин.

В основу формування культури міжособистісних стосунків покладається принцип гуманізму і ціннісний ідеал особистості – історично зумовлений взірець моральних чеснот і пристойних манер, який впливає на формування поведінково-комунікативного стандарту. І. Зязюн пропонує за одиницю аналізу особистості обрати “динамічні особистісні смисли і розглядати їх як індивідуальне відображення дійсності, що виражає відношення особистості до тих об’єктів, заради яких розгортається її діяльність і спілкування” [8, с. 15]. Усвідомлений таким чином особистісний смисл, стає ціннісним надбанням особистості, надає особистісного смислу й значущості нормам поведінки і сприяє формуванню її соціально-ціннісних якостей.

Тривалий час найпоширенішим в аналізі культури міжособистісних стосунків був класово-стратифікаційний підхід, уперше висунутий Арістотелем. Сучасні послідовники цього підходу дотримуються загальнонаукового принципу об’єктивності, який уможлиблює неупереджене ставлення навіть до тих морально-етичних систем, що протистоять гуманістичним цінностям.

На сучасному етапі найбільшою популярністю користується гендерний підхід до взаємовідносин, який уможливило різнобічне проникнення в сутність культури міжособистісних стосунків як в родинних взаєминах, так і на тлі професійної діяльності. Психологи стверджують, що позитивний розвиток міжперсональних стосунків залежить від гендерної приналежності, роду діяльності, вікової категорії, темпераменту учасників спілкування. Так, наприклад, для хлопчиків в іграх більше значення має змістова сторона спільної діяльності, тоді як для дівчаток важливо, аби партнери по грі були їм симпатичні. Чоловіки в спілкуванні менш емоційні, але значно частіше “працюють на імідж” і звертають увагу на ділові якості партнера тощо.

Гендерні стосунки – це різноманітні форми взаємозв’язку людей як представників певної статі, що виникають у процесі їх спільної життєдіяльності. Ці стосунки вбудовані у широкий соціальний контекст, зокрема у суспільні, міжгрупові й міжособистісні стосунки, і проявляються на різних рівнях соціуму, а також на внутрішньо особистісному рівні. І. Кльоцина [9] тлумачить гендерні стосунки як: соціально організовані взаємовідносини на рівні суспільства між державою й гендерними групами; стосунки між різними гендерними групами; взаємини між суб’єктами різної статі; ставлення особистості до самої себе як представника певної статі.

Проте, гендерний аспект взаємин передбачає зокрема аналіз стосунків між представниками різної статі, все різноманіття змістовних характеристик яких можна звести до двох альтернативних моделей: партнерської і домінантно-залежної.

Партнерська модель демонструє паритетні стосунки суб’єктів, кожен з яких є особистістю, яка має певну цінність. Незважаючи на наявність індивідуалізованих цілей, кожен враховує цілі й інтереси іншого. Головним у таких стосунках є узгодження позицій і прагнень між партнерами. Суб’єкти готові до взаємних поступок, спілкування будується на рівних, партнера вислуховують, не перериваючи, не оцінюють передчасно й квалітивно його думки і вчинки, не

нав'язують свої думки. Таке спілкування відрізняється шанобливістю і коректністю, умінням поставити себе на місце партнера, вникнути в його проблеми і ситуацію. Причому означена готовність проявляється з боку кожного з партнерів. Основними способами вирішення міжособистісних протиріч у реалізації партнерської моделі є співпраця й компроміс. Завдяки діалогічній позиції партнерів, взаємодія з суперечливої перетворюється на узгоджену, підпорядковану спільним інтересам.

Домінантно-залежна модель стосунків не передбачає рівноправних позицій. У цьому випадку один суб'єкт стосунків спонукає іншого підкорятися собі й прийняти цілі, які не узгоджуються з його власними. У такій системі стосунків чоловіки частіше займають домінуючу позицію, а жінки – залежну [27]. Домінантна позиція характеризується упевненістю в собі, незалежністю, владністю, демонстрацією власної значущості, умінням наполягати на своєму. Таким людям притаманні дух суперництва, презирство до слабкості й виражена потреба в силі заради неї самої. У спілкуванні вони рідко підтримують співбесідника, як правило, використовують інструментальний стиль вербальної комунікації, часто ігноруючи думку іншого, прагнуть знайти розуміння лише своїх проблем, навіть принижуючи значущість партнера (наприклад: “Ти говориш дурниці!”), неухважно слухають, квапляться дати йому поради, оцінити його дії, спонукаючи до негайних і необміркованих дій. Залежний учасник такої моделі стосунків вибирає тактикою своєї поведінки в конфліктній ситуації пристосування або уникання.

Таким чином, як уже зазначалося, жінки більшою мірою орієнтовані на партнерську систему взаємодії, а чоловіки на – на систему домінування. Дослідники цього аспекту взаємин (О. Здравомислова, І. Кльоцина, А. Тартаковська А. Тьомкіна та ін.) дійшли висновку про те, що таке співвідношення позицій зумовлене всім попереднім досвідом статевої соціалізації. Тобто нормативні уявлення про мужність, існуючі в суспільстві, орієнтують на прояв таких особливостей поведінки, як активність,

наполегливість, цілеспрямованість, сила, виражений вольовий потенціал, упевненість в собі, уміння досягнути своїх цілей, для чого допускається прояв агресивності й директивності. Уявлення ж про жіночність стосуються проявів у стосунках з іншими людьми поступливості, м'якості, делікатності, скромності, соромливості, чуйності, уміння зрозуміти і пробачити іншого, дбайливості.

Очевидно, що традиційні гендерні уявлення спонукають чоловіків і жінок, як суб'єктів міжстатевої особистісної взаємодії, формувати модель поведінки, в якій стосунки характеризуються несиметричністю, коли домінуючий суб'єкт володарює над іншим і прагне його відчуття або дії привести у відповідність зі своїми планами, задумами і бажаннями. Сучасна наука схильна прийняти положення, що біологічна стать не є першопричиною психологічних характеристик поведінки, соціальних ролей і позицій. Це дозволяє по-новому реконструювати систему взаємин, що склалася і була нав'язана традиційною системою статеворольових уявлень, дає шанс і чоловікам, і жінкам переосмислити свій потенціал і вимоги, визначити перспективи життєтворчості, активізувати особистісні ресурси для вибору суб'єктивних стратегій самореалізації та оптимізації міжособистісних стосунків.

Зважаючи на викладене, можемо зробити висновки:

Становлення особистості відбувається через її діяльність, взаємодію і спілкування з іншими людьми, у процесі чого не лише набувається соціальний досвід, а й створюється власна система цінних для особистості міжособистісних і суспільних взаємозв'язків з оточуючим світом.

Оскільки міжособистісні стосунки обов'язково передбачають певний вид взаємодії, яка потребує відповідного виду спілкування (як вербального, так і невербального), то культура взаємин і культура спілкування є взаємозумовленими характеристиками особистості, зокрема у професійній сфері. Врахування гендерних особливостей у взаєминах сприятиме їх оптимізації.

У більшості сучасних концепцій розвитку культури міжособистісних стосунків помітно переносяться акценти з культури "моральних чеснот" на

культуру спілкування, морально-етичний зміст якої розкривається у вербальному, невербальному, формально-рольовому, світському, науковому, психологічному та інших аспектах. Таким чином культура міжособистісних стосунків все більше набуває комунікативного сенсу, відповідно – формування у майбутніх фахівців сфери обслуговування культури міжособистісних стосунків передбачає передусім формування їхньої комунікативної культури.

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учебн. для высш. учебн. завед. / Галина Михайловна Андреева. — М. : Аспект Пресс, 1998.— 376 с.
2. Балцевич В. А. Межличностные отношения [Электронный ресурс] // Социологический-словарь. — Режим доступа : <http://slovari-online.ru/cat/социологический-словарь/0.htm>.
3. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посібник / Григорій Петрович Васянович. — Львів : «Норма», 2005. — 344 с.
4. Горянина В. А. Психология общения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. / Валентина Александровна Горянина. — М. : Издательский центр «Академия», 2002. — 416 с.
5. Дегтярѳова Г. С. Психолого-педагогічні засади професійної адаптації майбутніх фахівців сфери обслуговування / Ганна Семенівна Дегтярѳова // Теоретичні основи професійної адаптації : зб. наук. праць. [За ред. Г. П. Васяновича. — Львів : Сполом, 2007. — С. 135—152.
6. Дик У. Эффективная коммуникация. Приемы и навыки / Пер. с нем. / Улла Дик. — Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2007. — 188 с.
7. Євтух М. Б. Культура взаємин. Самопізнання: підручник / Микола Борисович Євтух, Тетяна Вікторівна Черкашина. — Горлівка : Видавництво ГДППМ, 2008. — Ч. 1. — 228 с.
8. Зязюн І. А. Естетичні засади розвитку особистості / Іван Андрійович Зязюн // Мистецтво у розвитку особистості : монографія [За ред., передмова та післямова Н. Г. Ничкало]. — Чернівці : Зелена Буковина, 2006. — С. 14—36.
9. Клєцина И. С. Психология гендерных отношений: концептуализация и эмпирическая иллюстрация макроуровня [Электронный ресурс]. / Ирина Сергеевна Клєцина. — Режим доступа : <http://humanpsy.blogscience.ru/klyotsina/gender-macro>.
10. Ковальчук З. Я. Психологічний аналіз міжособистісної взаємодії вчителя із старшокласниками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Зоряна Ярославівна Ковальчук. — Х., 2006. — 20 с.
11. Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах. Учебное пособие для психологов, педагогов, социологов / Яков Львович Коломинский. — М. : АСТ, 2010. — 446 с.
12. Кроник А. А. Психология человеческих отношений / Александр Александрович Кроник, Екатерина Анатольевна Кроник — Дубна : Издательский центр "Феникс", Когито-Центр+, 1998. — 224 с.
13. Кушнірюк В. М. Гуманізація міжособистісних стосунків як умова запобігання конфліктів у педагогічному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук

: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Володимир Михайлович Кушнірюк. — К., 2000. — 19 с.

14. Лабунская В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / Вера Александровна Лабунская. — Ростов н/Д : Феникс, 1999. — 608 с.

15. Лепихова Л. А. Аффiliation / Л. А. Лепихова // Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. — К.: Рута, 2001. — С. 19.

16. Лепихова Л. А. Межличностные отношения / Л. А. Лепихова // Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. — К. : Рута, 2001. — С. 71—72

17. Макаренко А. С. Методика организации воспитательного процесса / Антон Семенович Макаренко // Педагогические сочинения : в 8-ми т. — . — Т. 1 : сост. Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. — М. : Педагогика, 1983. — С. 267—329.

18. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. — СПб .: Евразия, 1999. — 478 с.

19. Межличностные (человеческие) отношения [Електронний ресурс] // Вікіпедія. — Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

20. Межличностные отношения // Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — Ростов н/Д : “Феникс”, 1999. — С. 198.

21. Межличностные отношения // Юлия Варра: Центр психоанализа [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sextherapy.ru/stat-i/interpersonal.html>.

22. Межличностные отношения [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://psih.su/book/export/html/204>.

23. Мирончук Н. М. Формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія та методика виховання” / Наталія Миколаївна Мирончук. — К., 2007. — 20 с.

24. Мясичев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / Владимир Николаевич Мясичев / под ред. А. А. Бодалева. — М. : Изд-во Института практической психологии, Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1995. — 356 с.

25. Ничкало Н. Психологія для всіх і для кожного / Нелля Ничкало, Тамара Говорун // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-мет. журнал. — 2009. — № 6. — С. 197—202.

26. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Николай Николаевич Обозов. — К. : Лыбидь, 1990. — 191 с.

27. Партнерство в межличностных отношениях: гендерный подход. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.intellect-m.od.ua/genas.html>.

28. Попович І. С. Соціально-психологічні очікування в міжособистісній взаємодії у групах курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія” / Ігор Степанович Попович. — К., 2008. — 21 с.

29. Руденко Л. Формування комунікативної компетентності майбутніх працівників сфери обслуговування у контексті їхньої адаптованості до професії / Лариса Руденко // Гуманітарні основи професійної адаптації майбутніх фахівців : монографія [за ред. Г. П. Васяновича, С. М. Вдович]. — Львів : Сполом, 2009. — С. 203—222.

30. Савчин М. В. Соціальна психологія : навч. посібник / Мирослав Савчин. — Дрогобич : Відродження, 2000. — 274 с.

31. Сайтарлі І. А. Культура міжособистісних стосунків : навч. посібник / Інна Анатоліївна Сайтарлі. — К. : Академвидав, 2007. — 240 с.

32. Социальная психология. Краткий очерк / под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. — М. : Политиздат, 1975. — 319 с.

33. Топольницька Г. Ю. Психологічні умови формування культури міжособистісних відносин у курсантів-прикордонників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / Галина Юріївна Топольницька. — Хмельницький, 2006. — 21 с. ;

34. Шутс [Електронний ресурс]. — Режим доступу : dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1379/ШУТЦ - Кеш.